
УДК 811.161

Максим Вакуленко (м. Київ)

РОЗВИТОК ТЕРМІНОСИСТЕМ І ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

У роботі розглянуто особливості та шляхи виникнення нових термінів у вітчизняних терміносистемах. Проведено аналіз доцільності та правописних тенденцій деяких сучасних лексем.

Ключові слова: *термін, лексема, термінологія, терміносистема, термінотворення, статистичний метод, аналітичний метод, правопис.*

Наука розвивається постійно, і це стосується навіть таких, здавалося б, усталених її розділів, як класична механіка чи геометрична оптика у фізиці. Виникнення нових розділів чи галузей науки, а також їх розвиток неодмінно впливають на суміжні. Зокрема, поява теорії відносності та квантової механіки зумовила перегляд класичної механіки, що спричинило виникнення нових термінів. Та й сама мова (якщо вона не мертва) невпинно розвивається, що також породжує нові наукові терміни. Тому дослідження особливостей і способів постановки нових термінів — а також шляхів удосконалення цього процесу — зумовлює великий науковий і практичний інтерес. Під цим кутом зору розглянемо деякі терміни, які відносно нещодавно з'явилися в українських терміносистемах.

Новотвір виникає або як синонім до наявного терміна, або в групі синонімів чи як єдиний термін на позначення нового поняття. Звичайно, на етапі усталення нової термінології краще мати кілька синонімів, щоб вибрати найвдаліший. Інші синоніми виконуватимуть свої функції (уточнення та розмежування понять, збагачення мови науки, утворення похідних термінів-словосполучень, створення перспективного запасу та тлумачення), якщо теж є «достатньо» вдалими.

О.О. Реформатський радить, що при виборі терміна на позначення нового поняття треба насамперед упевнитися, чи немає розмовного терміна, невідомого в науковій літературі, — а за його відсутності чи явної непридатності слід створити новий. Отже, щоб скористати-

© М.О. ВАКУЛЕНКО, 2010

ся порадами відомого фахівця, варто застосувати методи термінології як науки. За О.О. Реформатським, послідовність шляхів термінотворення така: 1) запозичення інтернаціонального терміна (у випадку наявності); 2) переклад іншомовного усталеного професійного терміна; 3) термінологічна специфікація загальноживаних слів, яка включає в себе назви предметів (*сорочка, поле*), явища природи (*гніздо*), переклад з іноземної мови (високий друк); 4) запозичення з термінології інших галузей; 5) словотворення [11: 173].

Наявність синонімів значно полегшує процес термінотворення. Якщо є перспективний запас «пасивних» термінів, то починати варто з пошуку «запасних» термінів, які означають подібне поняття. Такі терміни мають існувати не лише в усному (жаргонному) мовленні, а й у словниках (певна річ, із відповідними ремарками).

При створенні нового терміна слід ураховувати реалії сьогодення. Досвід показує, що найлегший спосіб вироблення нового терміна — запозичення — призводить до некерованого засмічення мови всілякими «бакбендингами», «консалтингами», «паркінгами», «ребефінгами», «стретчингами» та іншими бур'янами. Це наслідок того, що такий підхід фактично не використовує наукові методи термінології і нехтує вітчизняним лексичним запасом — тому для нас він є найменш привабливим. Термінологічна специфікація слова з іншої галузі мови неминуче спричиняє багатозначність (чи омонімію) терміна, що є небажаним явищем (див. [8: 9; 9: 11]). Та й сам О.О. Реформатський наголошував, що «основна тенденція терміна — обмеження лексичного поля та моносемічність» (див. [11: 166]). Тому не треба боятися створювати нові терміни.

Але вводити нові терміни слід обдуманно та розважливо. Так, надто вже штучним і громіздким є новотвір «підіймальний електричний дрототяг» (дублет до «ліфт»), а «гопчик» (дублет до «пульс») має багато несерйозних асоціацій. Щодо новоутворених віддієслівних іменників, які закінчуються на *-овання*: *устаткування, припасовання* тощо. В українській мові є достатньо іменників, утворених належним чином від наявних дієслів (*устаткування* — від *устаткувати, устатковування* — від *устатковувати* тощо), але немає дієслів *устатковати, припасовати* — тому такі іменники є неграмотними і засмічують мову.

Варто враховувати й думку Б. Грінченка, який зазначав: «..багато слів, позичених чи скованих через те, що, мовляв, нема своїх, мусило б зникнути, бо знайшлись би на ті розуміння слова готові в народній мові. А втім — я більший ворог позичанню, ніж куванню» [14: 141].

Отже, перш ніж створювати чи запозичати новий термін, необхідно пошукати в рідній мові адекватний відповідник, який точно відображає зміст поняття чи може його передати. Тут потрібно пильнувати, щоб багатозначність терміна, яка неминуче виникає при цьому, не була штучною. Якщо ж немає такого слова, яке повністю задовольняє зрослі потреби терміносистеми — треба створити новий

термін за допомогою засобів рідної мови. Істотною перевагою новостворів є те, що вони не породжують полісемії. І лише тоді, коли таким чином не вдається досягти мети, можна звертатися до іншомовної назви.

А тепер поговоримо про запозичений термін *олива*, який пропонують замість звичного *мастило*.

Тут ідеться про речовину, яка російською мовою позначається терміном «масло (минеральное, нефтяное)». Першим терміном, як зазначає М. Д. Гінзбург [7], колись позначали оливкову олію, яку використовували як технічний продукт — для спалювання в лампадах. Цей термін зазнає семантичної інтерференції аж трьох слів: *оли́ва* (*маслинове дерево*), *оли́вка* (*маслина*) (див. [6]), а також *о́ливо* (*станум*). Очевидно, саме через це він і вийшов з ужитку. Походить це слово з італійської мови. Італійський тлумачний словник [17] подає значення слова *oliva* як фрукт. До речі, вираз *оливкова олія* має перевагу перед не дуже вдалим терміносполученням *маслинова олія*. Стандарт «ДСТУ 3437-96. Нафтопродукти. Терміни та визначення» в п. 4.13 намагається відродити термін *олива*, що не витримав випробування часом і практикою. До того ж, цей термін трактується тут значно ширше свого первісного значення і означає «суміш високомолекулярних нафтових вуглеводнів, що використовується в техніці як мастильний, електроізоляційний, консерваційний матеріал та робоча рідина». Як бачимо, захисники цього терміна навіть у його означенні змушені згадати про *мастило*. Тому таке штучне розширення його семантики та насильницьке «відродження» навряд чи виправдане. Тим більше, що це заводить нас надто далеко від первісного значення. Отже, перший термін із пари *оли́ва* — *масти́ло* не є вдалим.

Другий термін означає речовину, яка змащує тертьові з'єднання — причому це може бути не лише густа речовина, а й рідина. Інтегрована лексикографічна система «Словники України» [10] означає слово *мастильниця* як посудину для мастила із пристосуванням для змащування деталей машин тощо. Російський переклад цього терміна — *маслёнка*. Отже, йдеться насамперед про мастильну рідину, яка видавлюється через носик. Саме в такому розумінні вживав слово *мастильниця* Платон Воронько: «Я мастильницю свою, Наче зброю у бою, Щогодини заряджаю. Коли поїзд виряджаю, Всі підшипники мащу». У згаданому словнику є й термін *мастилопровід*. По мастилопроводах рухається рідина, а не густа аморфна речовина. Жінки змащують лице не тільки густим кремом, а й рідким тоніком чи рідиною для зняття чого-небудь. Рани змащують рідким розчином йоду, деко перед приготуванням пирогів змащують олією. Як бачимо, слово українського походження *мастило* має потужний узус в українській мові — як власний, так і дериваційний. Тому термін *минеральное масло* слід перекладати як *мінеральне мастило*. Цю поправку потрібно внести й у відповідний стандарт.

Отже, запозичення є не найкращим способом поповнення терміносистем, і виникає воно через брак лексичного запасу національних термінів. Якби відповідна термінологія розвивалася природним чином — із виробленням достатньої кількості синонімів «на перспективу» — багатьох таких немилозвучних запозичень можна було б уникнути і обійтися питомими українськими словами.

Але найменш вдалим є запозичення, що є дублетами до вже наявних національних термінів чи лексем: *гелікоптер* (від грец. *ελικόπτερο*, буквально — *гвинторіз*; укр. *вертоліт*), *безкоштовний* (калька від нім. *kostenlos*; укр. *безплатний*), *помаранчевий [колір]* (від фр. *potte orange*, укр. *жовтогарячий*), *потяг* (від пол. *porządek*, укр. *поїзд*). Детальніше про пароніми та псевдосиноніми див. у праці [2]. Непродумане вживання таких слів розмиває лексичну систему української мови.

Відзначимо деякі правописні тенденції новітніх запозичень. При відтворенні англійських слів явно переважає відповідність «h» — «х»: *холдинг* (*holding*), *хеджування* (*hedging*) — див. [16]; *ховер* (*hover*), *хінтвіст* (*hip twist*) — див. [15]; *хіндж* (*hinge*), *хін-хон* (*hip hop*), *хаб* (*hub*), *хакер* (*hacker*), *хелпер* (*helper*), *хілер* (*healer*), *хот-дог* (*hot dog*), *Хаммер* (*Hummer*), *холодеї* (*holiday*). У стихійних запозиченнях (які базуються, очевидно, на слуховому сприйнятті) часто не витримується “правило дев’ятки”: *ділер*, *казіно*, *гріль*, *холдінг*, *хезітейшн*, *різографія*.

Науковий підхід до термінології та термінотворення застосовує Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Із 90-х років минулого століття тут виконуються міжфакультетські термінологічні теми, які розвивають основні положення, викладені в “Російсько-українському словнику фізичної термінології” [1], зокрема: практичне застосування статистичного та аналітичного методів науки термінології, проблеми синонімії та багатозначності в терміносистемах, проблема термінотворення, правописні проблеми.

Під час роботи над словником постало чимало нових термінів, які ввійшли у вжиток. Основні шляхи поповнення термінології новими термінами були такими. 1) Термінологічний переклад іншомовного терміна: *струмовмісна плазма* (англ. *current-carrying plasma*, рос. *токонесущая плазма*), *електрони-етікачі* (англ. *runaway electrons*, рос. *убегающие электроны*), *перехресна спіральність* (англ. *cross helicity*), *нагніт* (англ. *ringing*, рос. *накачка*), *надхідна хвиля* (рос. *падающая волна*), *підкладина* (рос. *подложка*), *поширення* (рос. *уширение*), *неробочий хід* (рос. *холостой ход*), *зміннозонний напівпровідник* (рос. *варизонный полупроводник*). 2) Корекція не зовсім нормативного наявного терміна за допомогою граматичних засобів української мови: *датник* (рос. *датчик*), *залам*, *інерційний*, *стисливість*, *рівнодійна*. 3) Створення нової лексеми на основі українських словотвірних засобів, яка вдало відображає зміст поняття: *співпомір*, *співчасність*, *пришвидшувати*, *важіння*. Наприклад, *важіння* (англ. *gravity*; рос. *тяжесть*) — це наслідок сукупного впливу на тіло всіх взаємодій у полі *тяжіння*, а силою *важіння* тіла називається сила, яка прикладена

до тіла і дорівнює геометричній сумі сили тяжіння тіла до Землі та відцентрової сили інерції, зумовленої добовим обертанням Землі. Були відроджені деякі “репресовані” терміни: *вільність* (рос. *свобода*), *зудар* (*співудар*), *різнозворотний* (національний дублет до *анізотропний*), *короткосяжний* (рос. *короткодействующий*), *сумірник* (національний дублет до *параметр*), *сурядна* (національний дублет до *координата*), *рівноважитися* (*перебувати в рівновазі*).

Названі терміни впроваджені, зокрема, в навчальний процес на природничих факультетах університету — див. [3; 4; 5]. Терміни *вільність*, *датник*, *підкладаина*, *нагніт*, *залам*, *надхідна хвиля*, *рівнодійна*, *відхил*, *інерційний*, *важіння*, *стисливість*, які виникли через відсутність потрібного чи правильного терміна, використовуються як основні, інші — здебільшого як допоміжні синоніми у функції урізноманітнення викладу матеріалу.

Частина вироблених чи відроджених термінів не має активного вживання через те, що вони є синонімами до вже наявного вдалого терміна. Такими є терміни *вогниця* (*плазма*) [1], *осуга* (*наліт*) [13], *чарунка* (*комірка*) [12]. Це, як ми й передбачали — перспективний запас. Колись ці милозвучні терміни можуть позначити яке-небудь нововідкрите явище.

Таким чином, нові терміни можуть бути вдалими або не дуже. І вдумливий, науковий підхід до термінотворення сприяє тому, щоб перших було більше.

1. Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології / За ред. проф. О.В. Вакуленка. — К., 1996. — 236 с.
2. Вакуленко М. Деякі термінологічні нюанси української мови: як не виплеснути з водою дитину. — Вісн. НАН України, — 2006. — №11. — С.54–63.
3. Вакуленко М.О., Вакуленко О.В. Тлумачний словник із фізики. 6644 статті. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. — 767 с.
4. Вакуленко О.В., Зеленський С.Є., Кондратенко С.В. Механіка / Навчальний посібник для студентів геологічного факультету. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. — 127 с.
5. Вакуленко О.В., Кондратенко С.В. Фотоелектричні ефекти в напівпровідниках / Навчальний посібник для студентів фізичного факультету. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. — 225 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с.
7. Гінзбург М.Д. Що таке технічна олія і що таке олива? // Стандартизація, сертифікація, якість, 2005. — № 1. — С. 21–23.
8. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. // Исследования по русской терминологии / Отв. ред. В.П. Даниленко. — М.: Наука, 1971. — С. 7–67.
9. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. // Терминология и норма. — М.: 1972. — С. 5–32.
10. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” / Український мовно-інформаційний фонд // В.А. Широков, О.Г. Рабулець, І.В. Шевченко, О.М. Костишин, К.М. Якименко, 2001–2007. — Близько 254000 слів.
11. Реформатский А.А. Мысли о терминологии. // Современные проблемы русской терминологии. — М.: 1986. — С. 163–197.

12. Російсько-український технічний словник // Уклали М.М. Матійко, О.М. Матійко, Н.С. Родзевич, Г.М. Гнатюк, А.М. Матвієнко. — К., Держ. вид-во тех. літ., 1961. — 648 с.
13. Російсько-український фізичний словник // В.В. Гейченко, О.З. Жмудський, П.П. Кузьменко, Є.Д. Майборода. — Харків, 1990. — 16000 термінів.
14. *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. — К., “Радянська школа”, 1961. — Ч. II. — 348 с.
15. Українська рада танцю (УРТ). Положення. — Львів, 1999. — 18 с.
16. *Шимків А.* Англо-український тлумачний словник економічної лексики. — К.: Видавничий дім, 2004. — 429 с.
17. Il nuovo dizionario Italiano Garzanti. — Milano, Italia: Garzanti editore s.p.a., 1984. — 1087 р.

Махym Vakulenko (Kyiv)

DEVELOPMENT OF THE TERMINOLOGY SYSTEMS AND WORD-FORMATION

In this article, the special features of newly risen terms in Ukrainian terminological systems are investigated. Analysis of some modern lexemes expedience and their spelling tendencies is carried out.

Key words: term, lexeme, terminology, terminological system, term creation, statistical method, analytical method, spelling.

Мовна мозаїка

ВИНЯТКОМ БУДУТЬ ДЕВ'ЯНОСТНИКИ

Уже стало традицією іменувати українських письменників за назвою десятиліття, у яке вони жили, плідно працювали або чимось особливим відзначилися. В українській літературі гучно заявили про себе *шістдесятники*, потім були *сімдесятники*, *вісімдесятники*. Тих, хто сказав своє слово в 90-і роки ХХ ст., називають по-різному: *дев'яностики*, *дев'яносники*, *дев'яностники*. Яку із цих трьох назв потрібно вибрати і чому?

Першу не можемо рекомендувати, бо її утворено за допомогою суфікса **-ик** (*дев'яност- (i) + -ик → дев'яностик*), що перериває традицію творення попередніх назв від основ порядкових прикметників за допомогою суфікса **-ник**, пор.: *шістдесят- (i) + -ник → шістдесятник*, *сімдесят- (i) + -ник → сімдесятник*, *вісімдесят- (i) + -ник → вісімдесятник*. Другу назву хоч і утворено за допомогою суфікса **-ник**, але на стикові прикметникової основи і цього суфікса сталося закономірне для української мови спрощення в групі приголосних **-стн-**: *дев'яност- (i) + -ник → дев'яностник → дев'яносник*. Це послабило її структурний зв'язок з вихідною прикметниковою основою. Третя назва продовжує словотвірну традицію творення назв письменників і має виразний структурний зв'язок з вихідною прикметниковою основою, але в ній усупереч загальному правилу не відбулося спрощення в групі приголосних **-стн-**: *дев'яност- (i) + -ник → дев'яностник*. Зваживши на дві відзначені переваги останньої назви рекомендуємо її до вжитку, але з таким застереженням: у наступному виданні «Українського правопису» *дев'яностники* подати серед слів-винятків, у яких літера **т** у групі приголосних **-стн-** зберігається.

Отже, із трьох уживаних тепер назв найвдалішою вважаємо **дев'яностники**.

Катерина Городенська